

Дати

CLXX

Ярослав Голобородько

УДК 929. Драгоманов (477) + 101.9 (477) "18"

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ПОРТАЛИ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

У статті виокремлено й розглянуто вияви, аспекти трансформаційного мислення М. Драгоманова. Проаналізовано його тяжіння до неоднозначних оцінок і характеристик, що стосуються як соціополітичних процесів, так і художньо-естетичних явищ. Особливу увагу приділено естетиці Драгоманова, безпосередньо пов'язаній із його онтологічними засадами.

Ключові слова: мисленнєвий комплекс, модель розвитку суспільства, "лабільна стабільність", націєтворчий потенціал, "новоєвропейські ідеї", соціоестетика, аналітичний принцип оцінювання, критицизм.

Yaroslav Holoborodko. Intellectual portals of Mykhaylo Drahomanov

The article examines different manifestations and aspects of Mykhaylo Drahomanov's transformational thinking. In particular, it analyses his inclination for equivocal responses to social and political processes as well as aesthetic phenomena. The author pays special attention to Drahomanov's aesthetics which is inseparable from his ontological grounds.

Key words: complex of thinking, model of society development, "labile stability", national creation capacity, "new European ideas", socioaesthetics, analytical evaluation principle, criticism.

Пріоритетну ознаку мисленнєвого комплексу Михайла Драгоманова можна визначити як "лабільну стабільність". Хоча в рефлексіях, що були написані наприкінці життя й одержали назву "Відповідь", він, наполягаючи на сталості своїх цінностей, наголошував: "Я зостався при старих думках..." – його лейтмотивні величини – ті, що пройшли крізь різні праці, періоди, аспекти творчості, – не лишалися незмінними. Ідеться не лише про еволюційність характеру його мислення, закономірну для особистості інтелектуальних зосереджень, а й про багатозорову, поліфункціональну природу його думки і складну структуру його концепцій, що нерідко виключають саму можливість тотального "зостання при старих думках".

М. Драгоманов традиційно вважається одним із теоретиків "поступу", "поступовості" як моделі розвитку українського суспільства. Він обґрунтовував концепцію утвердження українських інтересів і самоутвердження української нації на основі систематичної довготривалої конкретно-продуктивної праці, яка б мінімізувала або й унеможливила конфлікти української громади з державно-владними структурами. Він нерідко демонстрував критичне ставлення до тієї частини українській інтелігенції, яка, на його думку, оприявнювала схильність до гучних заяв, словесних декларацій і маніфестацій, до радикальних і ультимативних петицій, пропозицій, вимог. При цьому, спираючись на принцип поступального розвою, у монографічній студії "Література російська, великоруська, українська і галицька" (1873) Драгоманов проводив тезу про те, що в умовах перебування України у складі інших держав така поведінкова культура могла або мала призвести до надмірно різких, недемократичних кроків чинної влади, що суттєво уповільнить "громадський поступ".

Водночас він не належав до представників раз і назавжди заданої та наперед визначеної ідеї, не був ортодоксальним і беззастережним “поступовцем”, який категорично заперечує варіанти неevolюційного розвитку суспільства й навіть апіорі їх не розглядає. Він був схильний уносити корективи в розуміння понять, основоположних для його системи цінностей, що позначалося й на трансформації змісту процесів, явищ, які вони репрезентували. У дослідженні “Шевченко, українофіли й соціалізм” (1878) Драгоманов уже розширює семантичні межі поняття “поперед”, співвідносячи з ним “бунти” (котрі він розумів як “почастні повстання людей, яким неможливо терпіти такі чи інші порядки”) та “революції” (що їх він визначав як “широкі рухи людей”, яким зрозуміло й те, що “валити їм, і те, чим замінити повалене”). А в огляді “Твори Василя Чайченка” (1893) уже концептуально наголошував на необхідності революцій та інших форм радикальних перемін, на їхній важливості для цивілізаційного розвитку за конкретних історичних умов: “Прогрес людський не обходиться і без “вибухів”, – узагальнював він і, продовжуючи свою думку, розвивав її демонстраційними прикладами: “Англія, – тепер класична країна легального поступу, – тільки рядом революцій виробила собі можливість для нього і що на континенті Європи поступ і в XIX ст. ішов коли не через революції, то через війни, так що країни, котрих порядки не могли бути змінені ні легальною агітацією, ні революцією, примушувались до зміни після нещасних війн...”. Принципи класичного європейського лібералізму у програмових засадах М. Драгоманова не заперечували й навіть поєднувалися з ідеями радикалізму. В оцінці шляхів національного й державного розвитку Драгоманов виявляв гнучкість і соціоінтелектуальну незаангажованість.

У своїх численних студіях учений неодноразово інсталував тезу про важливість культурологічної та просвітительської діяльності як впливового чинника розвитку української культури, національної самосвідомості й утвердження в перспективі автономного статусу України. За його логікою, сучасній йому українській громаді варто сконцентрувати культурницькі зусилля на тому, щоб Україна – її мова, література, наукові досягнення – постали перед світом зрілим і сформованим явищем, яке неможливо заперечувати або з яким неможливо не рахуватися. І тоді, за версією Драгоманова, українська громада отримає в Росії і свою мову у школах, і художню літературу, що конкуруватиме з російською та європейськими літературами, й інші інституції, необхідні для загальносвітового визнання українства та України. Для обґрунтування власної концепції М. Драгоманов наводив аргументи історичного ґатунку. Він був переконаний, що потужне зростання України реальне хоча б тому, що такі періоди вже були в минувшині. “...Колись-то, як Малоросія була вище культурною, ніж Великоросія, то і ремісники (навіть судострої, пильщики і селітровари, котрих Петро Великий визивав з Малоросії), духовні (од Петра до Єлизавети не було ні одного архиєрея з великорусів у Великій Русі), співці і музиканти, живописці, чиновники, велика доля професорів (самостійна руська медичинська школа у Москві з научним напрямком у контраст старій петербурзькій німецько-практикантській була заложена малоросами Іноземцевим і Миклашевським) і т. д. їхали з Малоросії у Велику Русь”, – систематизував він українодавні факти у студії “Література російська, великоруська, українська і галицька”. Новому загальнокультурному піднесенню України в ситуації її перебування у складі інших держав, на його думку, насамперед мають прислужитися гуманітарні науки й “утилітарно-педагогічні книжки для українського народу”. Як учений і аналітик літератури, він уважав, що в дослідницькій царині такими справами могли б стати написання історії України, підготовка монографій із питань фольклору, етнографії, культури, підготовка статистичних праць, створення

словників, граматик, біографій письменників, діячів української культури, визначних осіб тощо.

Водночас, аналізуючи стан української справи впродовж тривалого часу, моменти її активізації та періоди (як він писав) “застою”, Драгоманов урешті дійшов висновку, що акцентуація уваги на культурній діяльності й зосередження зусиль на культурницькій просвіті не приведе українство до духовно-творчого саморозкриття й національного самоутвердження, а виллється лише в мінімальні практичні результати. І в його думках постають нові смислові наголоси – про вирішальність політичного чинника задля ефективності українського руху. В уже згадуваних рефлексіях, опублікованих після його смерті 1895 року, успіх національної справи він ставить у безпосередню залежність від соціополітичного складника: “Та все-таки одно я маю сказати, що нічого себе обманювати: поки в Росії не буде політичної волі, доти український рух не буде мати там серйозного ґрунту. Політична ж воля в Росії не може бути досягнута інакше, як спільною акцією всіх її освічених народів. Тож і українолюбцям треба кинути надії, що вони можуть чогось досягнути безполітичною культурною працею...” (“Відповідь”). Ця ж страгогема знаходить своє оприявлення і в студії “Твори Василя Чайченка”, де дослідник наголошує, що “поки не зміняться політичні форми життя в Росії, доти українофільська праця не матиме серйозної сили”, й у “Листах на Наддніпрянську Україну” (1893), в яких думка про значущість політичного складника постає ледь не аксіоматичною й формулюється доволі категорично: “Треба раз назавше признати, що серйозна праця для маси української неможлива, поки не буде в Росії політичної волі, а значить, що й український рух не може мати серйозної громадської ваги, поки не стане на політичний ґрунт”. Простежуючи розвиток у Драгоманова семантичного наповнення поняття “праця”, слід зауважити, що від літературно-культурологічного потрактування (“Література російська, великоруська, українська і галицька”) цього поняття він переходить до розмикання його смислових меж із виокремленням нових компонентів, говорячи про “працю культурну, політичну і соціальну” (“Листи на Наддніпрянську Україну”), що також засвідчує тяжіння до трансформаційних, а то й радикалізованих мисленневих категорій.

Ставлення М. Драгоманова до аспектів національної проблематики також було позбавлене одновимірності й позначене диференційованістю. Він і усвідомлював, і акцентував важливість національних цінностей, начал у життєпросторі та життєдіяльності соціуму. Водночас теоретично обґрунтовував, що найефективніше національні інтереси досягаються й забезпечуються постановкою, реалізацією та розв’язанням “широких загальнолюдських задач”, а фрейм-категорію “вселюдськості” (синонімічний ряд якій, за його концепцією, становлять “людськість”, “інтернаціоналізм”, “космополітизм”) вважав вирішальною для продуктивного й гуманістичного розвитку суспільства. Розв’язання національних проблем Драгоманов не формулював і не виставляв як культурологічну або соціополітичну самоціль, позаяк був переконаний у соціодуховній результативності іншої логіки, за якою тільки прагнення та здійснення якнайширшого спектра загальних цивілізаційних потреб, завдань, цілей спроможне вивільнити, організувати, оприявнити націєтворчий потенціал людини й соціуму.

У численних працях він відшліфовує та варіює одну зі своїх фундаментальних макротез про те, що “вселюдські” потреби~завдання~цілі неможливі без національної “рухливості” та національного інтересоцентризму. У праці “Три листи до редакції “Друга” (1875 – 1876) він наполягає на тому, що “н а ц и о н а л ь н о е (розрядка наша. – Я.Г.) возрождение пойдёт всего

успешнее при служении народу в духе современной цивилизации”, а в розвідці “По вопросу о малорусской литературе” (1876) виявляє смислове навантаження й адресата достеменної українолюбної діяльності, за якою “сознательный малорусский деятель, конечно, будет иметь в виду главным образом возможно широкое благо масс народа”. Політичні течії, що ідентифікували себе як національні й проголошували себе виразниками та носіями національних устремлінь, М. Драгоманов оцінював критично, вважаючи, що вони (і ці течії, і їхні представники) стратегічно ведуть “до вузьких цілей та ідей”. Серед аргументів він застосовував той, що сама по собі національна ідея (~свідомість~політмета) може не забезпечити формування сучасного розвиненого суспільства та розкриття неохопних людських можливостей, оскільки для цього їй може не вистачити й засадничо-методологічного, і духовно-практичного ресурсу. У своїх “Листах на Наддніпрянську Україну” цю думку він висловив у досить категоричній формі, акцентуючи на тому, що “навіть свідомо національна незалежність без певної просвіти не дасть ні лібералізму, ні демократії”.

Будучи прихильником практичного українського проекту й вважаючи, що справжні “двигачі української ідеї” не ті, хто про цю ідею говорить, а ті, хто її конкретними справами втілює, Драгоманов гостро полемізував із тими представниками національного руху, які, за його версією, замість реальної українотворчої діяльності пропонували переважно декларативну риторіку. До того ж він не лише критикував їхні гасла й програмові засади, не тільки виявляв свою незгоду із їхньою соціумною поведінкою, а й ставив під сумнів (це якщо дуже дипломатично висловитися) гуманістичність характеру самої ідеології, що ідентифікується як національна або націоналістична. У дослідженні “Українське письменство 1866 – 1873 років”, написаному в першій половині 1870-х років і опублікованому українською мовою 1902 року, Драгоманов виокремлює низку атрибутивних ознак універсального національного руху – себто безвідносного до конкретного етнічного наповнення, акцентуючи при цьому їхню (цих ознак) деструктивність і конфліктність: “По більшій частині національні партії починають свою пропаганду безрозбірним вихвалюванням своєї народності в теперішньому й минулому”, “проповіддю ненависті до сусід і т. ін.”. А в праці “Чудацькі думки про українську національну справу” (1891) уже дає недвозначні характеристики національному руху по-українськи: “...Перш усього наше національство зовсім уже не таке мирне. Послухайте, з якою ненавистю говорять іноді наші люди про москалів, поляків, жидів, і подумайте, що б сталось з тими сусідами нашими на Україні, коли б удалось нашим національникам узяти уряд на Україні в свої руки. Яке б вони їм “обукраїнення” приписали!”. Оцінне ставлення не просто межує, а безпосередньо переходить у соціоетичні інвективи, в яких, утім, є підстави вбачати й знаки суто політологічної концепції.

Проте навіть і за такого внутрішнього і світоглядного несприйняття суті й форм декларативного національного руху Драгоманов усе ж таки не виключав можливості його соціополітичної ефективності, у чому, власне, й утілюється сутність такої ознаки-якості, як “лабільна стабільність”. Він виходив із того, що життєва практика, якій властиві неоднозначність, парадоксальність, багатополісність, цілком спроможна явити такі реалії, що на перший погляд видаються неможливими й алогічними. І при всьому сталому й логічно розгорнутому критицизмі, що стосувався декларативно-національної сфери, учений не тільки визнавав, а й відстоював право соціожиттєвої ситуації розвиватися в інший спосіб і в іншому напрямі, ніж у тому, який передбачався ним, стверджуючи, що “коли... якийсь національний рух усе ж таки доведе до

встанови краєвої та народної самоуправи, до підняття добробуту та просвіти мас, сих дійсних двигачів народності, то історик мусить признати сей рух поступовим, неважаючи на ретроградні та негуманні зигзаги його ходу” (“Українське письменство 1866 – 1873 років”).

Мисленнєвий комплекс Драгоманова містить низку величин, що без суттєвих трансформаційних модифікацій лейтмотивно пройшли крізь усю його політологічну й літературознавчу творчість. До них належить бінарний підхід до трактування національної (як, до речі, й загальноцивілізаційної) історії. Учений і мислитель неодноразово наголошував на помітному відставанні сучасних йому якості й форм українського життя від життєкультури інших європейських народів, на недостатній розвиненості української науки, освіти, літератури (у найширшому розумінні цього поняття), загалом українського соціуму другої половини XIX століття. Він, безперечно, враховував такий факт і чинник, як відсутність державності й належність України на той час до складу Росії та Австро-Угорщини. Проте ці зовнішньозумовлені моменти Драгоманов не вважав за головні в контексті як тогочасних, так й історичних (щоб не сказати одвічних) українських проблем і був переконаний, що мотивувати українську долю лише зовнішніми обставинами і впливами означає і спрощувати її, й уникати пошуків справжніх відповідей, які можуть бути не вельми комфортними для національної ментальності. “Інститутською наївністю визначається тота філософія історії України, що пояснює долю української народності виключно хитрощами сусідів. Українське плем’я не раз було паном своєї долі, і коли маса його опинялася в неволі, то завдяки аристократії, яка вийшла з неї ж”, – окреслював Драгоманов свою історіософську платформу в розвідці “Українське письменство 1866 – 1873 років”. Він наполягав на необхідності врахування внутрішніх, ба навіть внутрішньонаціональних причин, механізмів, тенденцій, що призводили до проблемних і трагічних колізій, які врешті позначалися або й прямо підштовхували до оформлення деструктивних для українського народу рішень урядами інших країн.

Ведучи мову про занепад українських вольностей, М. Драгоманов не схильний був абсолютизувати роль і демонізувати значення російських держкорманичів і вбачав у цьому процесі передусім внутрішній чинник, вибудовуючи такий ланцюжок соціоісторичної логіки: “На лихо, ця Гетьманщина і Запорожжя мали більш воєнну, ніж гражданську конституцію, котра хоть мала у собі зерна добрі, але у цілому не могла годитись для життя у XVIII-ім в., у которому удобавок козаччина стала так явно вироджатись у панщину, що Катерині II зоставалось тільки... приложити послідню печать, щоб ствердити потроху складавшуся кріпаччину” (“Література російська, великоруська, українська і галицька”). Цю ж думку він розвинув у іншій студії, де, говорячи про “традиції козацької старшини XVII і особливо XVIII ст.”, наголошував на тому, що “ті предки не від того були, аби не пошуміти, коли не можна збунтуватися, про права України, про “козацьку волю” і т. ін., наляяти “москалів”, а при тому самохвальстві кривдити селян і дрібних козаків, підлизуватися вищим персонам із тих же москалів і подавати супліки про зрівняння прав їх із правами великоруських панів, що зробила ще в 1767 р. українська козацька старшина, поруч супліки про оновлення гетьманства та самоуправи України” (“Українське письменство 1866 – 1873 років”). Факти національної історії він зводив і стикав між собою так, щоби, послуговуючись бінарним підходом, виявити між ними та виставити на кін насамперед латентні внутрішньоукраїнські зв’язки як значущий або й вирішальний чинник розвою та складання подій. Гранично консеквентним (одне з улюблених Драгоманових понять) було й визначення перспектив нації, які він ставив у залежність винятково від того ж самого внутрішнього чинника,

пропонуючи, власне, свій рецепт майбутнього. “Українцям остається тільки идти своей дорогой и работать, работать и работать для своего народа, надеясь только на свои силы...”, – цілком програмово стверджував він у студії “Українське письменство 1866 – 1873 років”.

Ще однією незмінною величиною в концептуальних інсталяціях Драгоманова стало твердження про важливість поширення “нових європейських ідей”. Без цього постулату – спиратися у щоденно кропіткій і настійливо різнобічній діяльності на найновіші концепції передусім європейської науки – неможливо уявити його національну програму. Лише новочасна наука виведе й уведе Україну в макросвіт і зробить її повноправним партнером інших народів і спільнот – таким було світоглядне кредо М. Драгоманова. Без опертя на найновіші досягнення науки український життєпростір залишиться на периферії загальноцивілізаційного розвою, і тільки таке опертя, за його доктриною, надасть змогу українській громаді, соціуму можливість вписатися в “європейські поступові ідеї”, “європейську цивілізацію”, “всеєвропейський процес”, “вільнодумне і просвітнє європейство”, “загальноєвропейський демократичний напрям”. Він стверджував, що українській національній самосвідомості конче не вистачало причетності до новочасних європейських знань, що це стримувало, а то й унеможлиблювало ефективний розвиток національних громадських начал, культури, літератури, і намагався вірити, що все ж таки “сонце правдивої науки безпремінно зійде й над нашою країною”, попри те, що “та роса туманів, що назбиралась на нашому небові од віків, не щеза одразу, а навіть прибира собі нові форми...”, – як образно він мовив у статті “Переднє слово до книжки: Іван Франко. В поті чола” (1890).

Долучення до найновіших наукових знань, поглядів, концепцій, за подальшою логікою вченого, неможливе без оволодіння мовами, насамперед європейськими, що дасть змогу українцям ознайомлюватися з європейською літературою – науковою, науково-популярною, художньою – в оригіналі. “Без знання європейських язиков и литературы какой же и европеизм!” – підсумовував він свої роздуми у “Трьох листах до редакції “Друга”. Чим більше освічена людина знатиме мов, чим повнішими будуть її знання найсучаснішої науки, політики, новочасного письменства, тим ширшатиме її світогляд і глибшатиме мислення й, відповідно, тим адекватнішими часу й успішнішими практично стануть її вчинки, дії. Послідовно утверджуючи необхідність для українців вивчати й ґрунтовно знати мови, Драгоманов і в цій сфері оприявнював “лабільну стабільність”. У студії “Чудацькі думки про українську національну справу” він наголошував на потребі опанування такими мовами, як англійська, французька, німецька, мотивуючи це значним обсягом сучасної наукової інформації, що виходить саме ними. Проте у “Трьох листах до редакції “Друга” Драгоманов не те щоб відкоригував свою думку-пораду, але розставив інші акценти, продиференціювавши власне ставлення до прагматичного значення названих мов. Висловлюючи поради, що, за його концепцією, могли б дієво розвивати українську справу на Галичині, він наголошував: “...Пропагандируйте между вашей молодежи, особенно между теми, кто литераторствовать хочет, чтобы изучали французский и английский язык, а то ведь многого из того, о чем вы говорите: “мы знаем”, в Львове и знать нельзя, так как, если не ошибаюсь, там нет ни одного русина-литератора, который бы читал по-французски и по-английски, а по-немецки далеко не все переведено и что переводится, то не всегда своевременно”.

Водночас, ураховуючи тенденцію світового розвитку в напрямку вірогідних уніфікаційних форм, він не заперечував у перспективі можливість кардинальної еволюції мов у сенсі їх зменшення і граничної локалізації, що може бути

зумовлено прагматичними потребами в підвищенні ефективності людського спілкування. Водночас же в контексті розмов про очікування “наступлення близької ери всемирного язика”, про яку вже починали говорити його сучасники, Драгоманов висловлював підкреслено стримані судження й не поспішав пришвидшувати природний розвій мовних процесів: “Но мы вправе подождать, пока на этом языке появятся свои Шекспировы, Данты, Дарвины, Конты или хотя бы Августины Блаженные и Фомы Аквинаты, с одной стороны, и Бернсы, Кольцовы, Шевченки – с другой...” – викладав він свій погляд на проблему “всемирного язика” в розвідці “По вопросу о малорусской литературе”.

Незамінним джерелом формування сучасної ціннісноцентричної картини світу була для М. Драгоманова художня література. Будучи за своєю сутністю соціостратегічним мислителем і сприймаючи літературу крізь призму соціопрагматичних характеристик, він прагнув ураховувати і її образно-художню природу. У функціональному сенсі він уважав літературний процес сконденсованим вираженням найважливіших інтелектуальних та ментальних ідей своєї доби, формою ненав’язливого, недидактичного розвою людини та її свідомості. Як прихильник принципу життєподібності літератури він поцінував у ній “живі типи”, “живу мову” й талант органічної художньої розповіді про важливі соціодуховні проблеми. У класичній європейській літературі ХІХ століття Драгоманов поцінував постановку загальнолюдських питань і ретрансляцію загальногуманістичних цінностей.

У своїх працях, студіях він доводив, що звернення митця до широких уселюдських проблем та аспектів завжди прислугується розвою національної культури й самосвідомості, оскільки, обсервуючи фундаментальні загальнолюдські питання, кожна література розроблює їх на своєму національному ґрунті й у такий спосіб реалізує власний національно-кolorистичний і націєсамобутній потенціал. Найпотужніші літератури світу намагаються “обговорювати справи людського життя – громадського, родинного, особистого” й тяжіють до такої багатогранної категорії, як “всесвітня людськість”, обстоював Драгоманов свою естетичну програму в “Чудацьких думках про українську національну справу”. Натомість зосередження письменника (і, відповідно, художнього твору) лише на власнонаціональній проблематиці звужує його погляд, кут зору, мислення й урешті не дозволяє повністю реалізуватися таланту й ресурсам художника. Говори про людство, про світ, і ти говориш про свій народ, про свою націю – таким було ще одне кредо Драгоманова, цього разу адресоване свідомісній аксіології письменника.

Сучасна поезія, белетристика, критика, за його концепцією, – потужний виразник “новоєвропейських ідей” і залучення нації до них. Це давало йому підстави в естетичних умовах ХІХ ст. відзначати рівень розвитку російської літератури, репрезентованої іменами Пушкіна, Лермонтова, Тургенєва, Льва Толстого, які належали, за його висловом, до “пантеону всесвітніх геніїв” і які, після не вельми виразного побутування російської літератури у ХVІІІ ст., в яскравих художніх формах виразили ті загальнодемократичні цінності, що утверджувалися й поширювалися в Європі. М. Драгоманов уважав, що їхні твори мали слугувати морально-мисленнєвими орієнтирами для українських письменників, яким, на його переконання, не вистачало або взагалі бракувало широти та глибини в постановці загальних, фундаментальних проблем людськості. При цьому теза про те, що українським письменникам, літературній громадськості важливо знайомитися “з поетичною літературою і естетичними ідеями передових народів Європи”, залишалася незмінною.

“Гнучка стабільність” була властива й драгомановським поглядам на характер розвою української літератури. Провідним критерієм в аналітиці новочасної

української поезії та прози стала їхня дотичність/ недотичність до актуальних “європейських ідей” та викликана цим якістю концептуального мислення, а також рівень розробки суто художніх величин твору. Позаяк Драгоманов постійно вказував на суттєве відставання українського мислячого соціуму (зокрема й письменницького) від європейського, то й вияви цього відставання він відстежував і виявляв у літературній практиці. Його критичні судження стосувалися як представників середнього прошарку літературного процесу, так і помітних, знакових письменників. У цих оцінках не тільки неозброєним, а й зовсім роззброєним оком відчутне прагнення якомога вище підняти “планку” для українських митців.

Аналізуючи творчість І. Нечуя-Левицького, Драгоманов, з одного боку, зараховує письменника “до найбільших талантів теперішньої нашої словесності” й “до найбільше плодovitих наших писателів”, а з другого боку, зауважує, що “він дуже вганяється за тенденцією і хоче бути не тільки мальовником громадського життя, а просто учителем громади”. Оглядаючи твір “Над Чорним морем”, критик і вчений зауважує, що письменникові не вдалося розібратися в сутності порушеної в ньому проблематики. А це, вважає Драгоманов, трапилося через те, що Нечую-Левицькому не вистачає сучасних наукових знань і він потребує, щоб “його підпирала й руководила свідомо думка, оперта на широку освіту”. Продовжуючи розвивати свої думки, він поступово пов’язує засадничі аспекти з власне художніми, оприявлюючи дедуктивну методику на естетичному ґрунті й розглядаючи твір за принципом “від вихідних основ – до художньої специфіки”. “На лихо, треба сказати, що довгочасна праця Ів. Левицького показує, що він не має або й не хоче шукати собі такої підпори”, – доходить він висновку у статті “Над Чорним морем”. Повість Івана Левицького” (1891) і проектує один із наслідків відсутності “підпори” на ті текстові особливості, що більшість персонажів позбавлені живих, індивідуалізованих рис і “виходять ляльками, на котрі автор начепив етикетки з написом: українофіл, мошеник, кар’єрист і т. д.”, що “розмови ведуть ці особи найшаблонові”, що “психологія основних мотивів повісті пречудна або, ліпше сказати, її зовсім нема”.

Критичний запал М. Драгоманова викликали демонстраційні вияви ментальної запрограмованості, концептуальної шаблонності, проблемної одноманітності, інтонаційної уніфікованості, притаманні українській літературі й особливо поезії. У поезії такого ґатунку він убачав неприховану декларацію пасивності, слабкості українського духу, фактичне виправдання соціотворчої бездіяльності, добровільну відмову від потужних національних перспектив. Розглядаючи проблемно-аспектний характер і мелодійну спрямованість української лірики “після Шевченка”, у дослідженні “Література російська, великоруська, українська і галицька” він із неприхованою долею іронії та сарказму узагальнював: “Мішанина напрямків – од сентименталізму (приторні любові) і романтизму (балади на теми народних легенд або переводні) до сухої декламації або алегорії (цієї могили поезії) на ліберальні теми (вічне засівання ниви), водяниста довгота, переспів по кілька раз одних і тих же тем, мала оригінальність (так що усю нову українську лірику можна признати за макулатури Шевченка) – ось де літературні одміни нової української поезії”. Із цих критичних оцінок Драгоманова випливає, що художня виразність, розмаїтість, потужність потрактовувалася ним як оприявлення самодостатньої та впевненої європейськості, від якої в післяшевченкову добу ціннісно була дуже віддалена якість української літератури.

Утім коли він здійснював обсервацію української не-поезії, то його аналітична тональність суттєво не змінювалася. Драгоманов наголошував на відірваності художнього світобачення українських письменників від “новоєвропейського”,

порушенні ними елементарних законів образного мислення, на “фантастичних” колізіях і сюжетних рішеннях (себто таких, що не мають нічого спільного з життям), спрощенні психології та розвою персонажів і, врешті, на нездатності подати широкі й правдиві картини навколишньої реальності, у змалюванні яких він убачав чи не найпосутніший критерій художності. Критичне потрактування сучасної не-поезії Драгоманов супроводжував дошкульними зауваженнями, що “українські письменники, особливо молоді, дуже часто граються оперетками а la Котляревський та повістями, де виводять або ідилічних пейзажів, або сміхотворців, або показують ляльки, що мають представляти ніколи не бувалих у дійсності “дев из народа”, які чудним способом, під впливом народолобців із студентів або сільських учителів, за кілька днів піднялися на висоту цивілізованого розуміння та радикального розв’язання всіх “питань життя”, або ж без усякого життя і подробиць намазані лиця народолобців” (“Українське письменство 1866 – 1873 років”). Естетичні спостереження й уподобання М. Драгоманова цілком консеквентно вписуються у формат соціоестетики, що відсинтезовує завдання прагматичного ґатунку й суто художні канони, які (канони), утім, не функціонують незалежно від стратегічної прагматики тексту.

Мистецька концептологія Драгоманова не належала до екстремальних зон та течій соціоестетики й займала в ній нішу поміркованого естет-прагматизму, прагнучи досягти якщо не оптимального, то принаймні раціонального балансу поміж екстраестетичними й власне художніми критеріями. Вона оприявнює складні тектонічні процеси в надрах української естетики другої половини XIX ст. й виявляє ознаки предтечі соціоестетичних інтенцій XX ст., котрі, якщо послуговуватися методологічними засадами Драгоманова, немає підстав уважати інсталюваними лише зовнішніми естетичними культурами. Інакше кажучи, прагматична актуалізація української художньої свідомості XX ст. концептуально не виключалася, а то й програмувалася попередніми культурно-історичними зрізами й періодами. Парадоксальність Драгоманівської естетики цікава тим, що в ній прагматичні аспекти формування особистісної та соціумної свідомості щільно переплетені з концепціями розвою “європейськості” й граничного наближення української нації до сучасно-наукової Європи.

За логікою М. Драгоманова, письменницька справа містить спільні ознаки з діяльністю вченого. Перш ніж приступити до написання тексту й, відповідно, літературної праці, необхідно, наголошує він, ознайомитися зі спеціальною літературою, що введе в річище інтерпретованої або зображеної проблематики, розібратися в смисловій, а якщо треба, і в термінологічній сутності питань, що стають об’єктом змалювання й рефлексій, співвіднести отриману підготовчу інформацію з “новоєвропейським” трактуванням обсервованих аспектів. Якщо цих кроків не зробити, то, за переконанням ученого, художня діяльність навряд чи буде успішною. У текстах своїх сучасників Драгоманов зазвичай не знаходив знаків необхідної підготовчої роботи, що давало йому привід гранично загострювати свої думки в оцінці літературної ситуації: “Необразованість заїдає наше письменство гірше всякої цензури. Образованієм не блищать старші українські писателі, а на зміну їм виступають молодші, ще більше необразовані”, – відзначав він у публікації “Найгірший ворог наш” (1893). Критико-негаційна риторика М. Драгоманова у процесі розгляду синхронічної літератури зумовлювалася прагненнями інтелектуально-естетичного впливу на письменницькі персоналії та корекції художніх тенденцій. Основу його критицизму складала мета наукового, а отже, й загальноціннісного оєвропеювання української літератури.

Проте коли його ноєма зосереджувалася на діахронічних аспектах, пов'язаних із функціонуванням української культури, то він нерідко змінював свої оцінні підходи і вдавався до широкого, екзистенційного масштабу мислення, вбачаючи в історії мови, літератури вияви багатогранного й багатопотужного національного духу, потрактовуючи факти минувшини як аргументи й вираження невичерпного україностверджувального потенціалу. Обґрунтовуючи постулат самобутності українського слова та літератури, Драгоманов систематизував факти в річищі, образно кажучи, цілком позитивістського мислення: “С XV по XVIII век можно уже проследить весьма яркую литературную историю малорусского наречия, по меньшей степени, не уступающую в количестве памятников истории наречия великорусского... На этом языке есть, кроме богословских трактатов, полемики, учительных наставлений, перевода “Песни песней”, “страстей”, всего евангелия, например “Пересопницкое евангелие”, сделанное для п р а в о - с л а в н ы х и к а т о л и к о в (розрядка наша. – Я.Г.), – замечательный памятник, который, к стыду представителей русской официальной науки, не издан до сих пор и, запроторенный в трущобу (Полтавская духовная семинария), не мог быть добыт даже на археологическую выставку в Киеве 1874 г.” (“По вопросу о малорусской литературе”). Ведучи мову про “повісті і театральні п'єси Гоголя-батька, Котляревського та Квітки” й вирізняючи грані їхньої історико-художньої неординарності, він акцентував на, сказати б, широкоформатному компаративному аспекті, наголошуючи, що, “як порівняти їх із пробами зображення народного життя у сучасних їм письменників великорусів (“Бедная Лиза”, “Марьяна роца” й т.п.), то перевага живості й правди зображення буде на боці українців, і в російській літературі треба йти до творів 40-х років, до Тургенєва та Григоровича, щоб знайти ліпшу новелу з народного життя” (“Українське письменство 1866 – 1873 років”). А відзначаючи всезагальність, ба навіть фундаментальність значення української літератури, він відмовляється навіть від самої можливості негаційної стилістики й концентрує енергетичність думки винятково, сказати б, життєдайно: “И если бы даже вся малорусская словесность дала только несколько поэтов и беллетристов вроде Шевченка, то и тогда она бы сделала свое к у л ь т у р н о е д е л о (розрядка наша. – Я.Г.) нравственного поднятия масс малорусского народа и сближения с ними теперешних так называемых “культурных людей” (“По вопросу о малорусской литературе”). Провідною для Драгоманова впродовж його творчо~активно~діяльно свідомісного розвою була й залишалася теза про значне й інтенсивне підвищення якості національного життя – як духовного, так і матеріального, яку він обсервував крізь призматику принципу “лабільної стабільності” й утверджував із залученням різноманітного мисленнєвого інструментарію, зокрема критичних та “позитивістських” інтелектуальних моделей.

Мисленнєва “лабільна стабільність” за своєю органікою передбачала й програмувала відсутність однозначності в оцінних судженнях і рефлексіях. Універсально консеквентною неоднозначністю позначена й партитура ставлення М. Драгоманова до постаті, образу, спадщини Т. Шевченка, до яких він цілеспрямовано звернувся в монографії “Шевченко, українофіли й соціалізм” (1878), у публікаціях та статтях “Війна з пам'яттю про Шевченка” (1882), “Двадцятип'ятилітні роковини смерті Т.Шевченка і галицькі народовці” (1886), “Листочки до вінка на могилу Шевченка в ХХІХ роковини його смерті” (1889, опубл. 1890), “Т.Шевченко в чужій хаті його імені” (1893). Аспект “Драгоманов про життєтворчість Шевченка” потребує виокремленої, уважної й докладної аналітики, тому в цій розвідці лише окреслено низку ракурсів і складників, що можуть бути важливими для його повнобічного розуміння.

Учений-мислитель неодноразово відзначав феноменальну талановитість Шевченка, яскраву вираженість у його поезії ідеалів людяності, життєлюбства й вільності національного духу. Характеризуючи, як він говорив, “сильні” сторони поетової творчості, Драгоманов вирізняв серед них зображення “красоти й величності старого козацького життя”, наголошуючи, що “Шевченко, як чоловік із дійсно геніальним почуттям, <...> рисував у своїх віршах дійсно картини, на яких бачиш рух: тут дійсно чуєш і раду з бунчуками та булавами, і море з летючими по ньому байдаками, словом – старе життя, <...> а головне – Шевченко проникав і в суть старого життя і майже завжди вірно оцінював його значення задля теперішнього” (“Українське письменство 1866 – 1873 років”). Він також вичленював звернення до реалій, явищ та характеристик сучасності, говорячи, що “Шевченко дав нам найживіші картини щоденного життя, <...> начеркнув образи чиновництва, панства, солдатчини, москалів, українців, дівчат...” (“Шевченко, українофіли й соціалізм”). Оцінюючи масштаби поетового визнання як серед української громади, так і в загальноросійському просторі, він наводив такі факти, що поезію Шевченка “переводять луччі поети у Росії”, що “навіть і прості великоруси читають у оригіналі Шевченка і плачуть, як я сам то бачив, читаючи цього українського поета життя і волі” (“Література російська, великоруська, українська і галицька”). Драгоманов поцінював потужну духовну поліфонію його слова і відзначав захоплення сучасниками як художньо-стильовими, так і концептуальними напрямками Шевченкового слова. Водночас у його оцінках образу та творчості Шевченка міститься й чимало критичних інтонацій, нерідко зумовлених тим самим “європейським” (або “новевропейським”) методом, що становив осердя Драгоманового мислення.

М. Драгоманов уважав, що Шевченко не здобув системної освіти, що його оточення – навіть із найбільш демократично налаштованих особистостей – не могло забезпечити поетові доступ до новочасних європейських ідей. Це все, за логікою вченого-критика, позначилося на непослідовності, суперечливості, неясності художніх думок митця, а то й на неточному зображенні об’єктивних фактів і процесів, передусім історичних, що потрактовувалось Драгомановим як вияви його “слабких” боків. Він був переконаний, що в поетичних формулах Шевченка, часто звернених до минувшини, немає відповіді на питання, запити, потреби українського сьогодення й майбутності, що культ поета, який формувався на його очах, лише утруднить або й унеможливить ефективність “української справи”. Виходячи з принципу аналітичного сприйняття образу й слова Шевченка, М. Драгоманов відзначав складність, імпульсивність, експресивність поетової натури, його схильність до епатажних висловлювань, що могли призвести або й призводили до конфліктних ситуацій. У монографії “Шевченко, українофіли й соціалізм”, торкаючись психологічного й поведінкового образу поета, він оприлюднив такий факт: “Покійний Максимович розказував нам, що Шевченко справді в якомусь шинку коло Канева розказував, що “матір божа була покритка”. Драгоманов висловлював свою незгоду з тенденцією ідеалізації поета й наполягав на принципах об’єктивності й історичності у процесі обсервації його життєдіяльності, вважаючи це ознакою науковості та духовної цивілізованості.

Критичне ставлення в Драгоманова викликала й традиція абсолютизації образно-стильової манери Шевченка. Він був прихильником неперервного руху вперед, що мав охоплювати й сферу художньої творчості. Абсолютизація у вигляді копіювання, наслідування письменницького характеру думання тлумачилась ним як гальмування, ба навіть відмова від художнього розвитку. Неоднозначно оцінюючи Шевченковий доробок і прагнучи спрямувати українських поетів на стежу власнотворення, спонукати їх до самобутньої

творчості й літературно-художнього самоствердження, посилити креативний чинник їхньої діяльності, М. Драгоманов, оглядаючи один із львівських часописів за 1891 рік, у статті “Сліпі проводирі” (1891) писав: “Поезії “Зорі” – переважно наслідування найслабших абстрактних поезій Шевченка: У к р а ї н а... н е н ь к а... в д о в а... в о р о г и... к р и г а... п р о м і н ь с о н ц я й т.д. і все шаблонно, абстрактно”. Гостроту проблеми “Шевченко і його наслідувачі” він схильний був мотивувати відсутністю плеяди нових яскравих імен, яка б запропонувала нові якості й напрями поетичних цінностей, інерційністю мислення й захопленням зовнішньо-образними формами Шевченкової творчості без проникнення у глибинність смислів його слова, одним із наслідків чого стало те, як мовлено в розвідці “Твори Василя Чайченка”, що “тепер виросла ціла купа політичних віршів, маленьких Тарасиків, по більшій часті не маючих поетичного таланту учеників великого батька Тараса, котрі співають про те, як вони покладуть голови за ньеньку Україну, грозять ворогам і т. ін.”. Не заперечуючи повністю естетичне значення письменників-наслідувачів як літературного явища, він висловлював упевненість у тому, що наслідування Шевченка не позначиться на підвищенні образно-інтелектуального рівня української літератури.

Численні критичні судження Драгоманова про Шевченка зумовлені не лише особливостями поетового життєформування, колористикою творчості, а й суто методологічними підходами. Він був концептуальним опонентом апологетичності, що передбачала одновимірність і граничну звуженість характеру мислення. Він постійно оприявнював тяжіння до об’ємного, складноцілісного погляду на обсервовану проблему, що досягалося нарощуванням нових смислів і обертонів думки. Він ніколи не виключав перспективи розвитку аналізованих реалій, а провідною рисою-якістю особистості, особливо творчої, вважав внутрішню динамічність. Саме тому атрибутивною ознакою його мисленневого комплексу стала “лабільна стабільність”, що виявлялася корекцією, уточненням, розширенням, структуруванням, одне слово, ускладненням поглядів і трактувань при збереженні константних термінологічних і зорових основ.

Аналітичний принцип оцінювання, практикований Драгомановим, стосувався не тільки Шевченка, а й інших письменників. Загалом високо ставлячи прозу Гоголя, Тургенєва й Толстого, він супроводжував розгляд їхніх творів різкими зауваженнями і скептичними характеристиками, насамперед у контексті пізнього періоду їхньої творчості. Утверджуючи аналітизм (або контрапологетичність) у процесі обсервації художніх явищ і літературних персоналій, Драгоманов аргументував це новочасною інтелектуальною культурою та виявом поваги до аудиторії. При розгляді популярної книжки Василя Чайченка про Григорія Квітку-Основ’яненка, що вийшла друком 1892 року у львівській “Просвіті”, він у розвідці “Неправда – не просвіта” (1892) цілком методологічно розмірковував: “Але нащо ж він намалював нам Квітку, мов якого бога пресвятого та безгрішного? В писаннях для людей ученіших так тепер не роблять, але коли розказують про якого славного мужа, то показують його добрі боки і його хиби по чистій правді. Треба так само робити й у писаннях для простіших людей, бо й простий чоловік теж людина, котру треба шанувати”. Він тримався думки, що неправда – це не лише неточності в поданні об’єктивних фактів і реалій, не лише неадекватне або свідомо заангажоване тлумачення будь-яких подій і процесів, а й неповідомлення, приховування, потаювання всієї повноти інформації, що стосується явищ або людських персоналій. А лише врахування граничної повноти фактів дозволить сформулювати об’єктивний і неупереджений погляд на аналізоване питання чи проблему, що є, за його версією, важливою

і необхідною передумовою для провідної мети людства – осмисленого й цивілізованого “поступу”.

Концепції Михайла Драгоманова з рельєфною чіткістю репрезентують його макрософт, його глобальну програму, в якій основоположне місце відведено категорії “вселюдськості” й забезпеченню загальнолюдських інтересів, широкогуманістичних прагнень, у якій національний розвій виявляє свою граничну ефективність на засадах “всесвітньої людськості” й поступального духовно-економічного руху. Фундаментальним чинником такого руху~розвою є розробки найновішої науки – як європейської, так і світової, а також долучення до неї якомога ширших пластів громад, суспільств. Українським громадам – незалежно від державно-територіальної приналежності – варто перейматися конкретно і систематичною роботою на основі “новоєвропейських ідей” задля того, щоб стати сучаснорозвиненою й модерною нацією, яка вербальні декларації про свою національну самобутність повноцінно потверджує реально вагомим статусом України та українців.

Урешті, уся діяльність Михайла Драгоманова і стала життєдуховним кроком до втілення цього макрософту.

Отримано 5 серпня 2011 р.

м. Херсон

Тетяна Третяченко

УДК 821. 161. 2. 09: 77. 041. 5

ПОРТРЕТИ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

У статті йдеться про історію відомих фотопортретів М. Драгоманова, уточнюється датування фотоматеріалів у виданнях творів Драгоманова та в літературі про нього.

Ключові слова: М. Драгоманов, іконографія, портрет, фотодокументи.

Tetiana Tretiachenko. Mykhaylo Drahomanov's portraits

The paper deals with the history of well-known photographic portraits of Mykhaylo Drahomanov, and specifies the dating of photographic pictures used in different editions of his works as well as in critical reviews of his oeuvre.

Key words: Mykhaylo Drahomanov, iconography, portrait, photographic documents.

У дні 170-річчя від дня народження Михайла Петровича Драгоманова особливу увагу привертає його іконографія, зокрема фотопортрети, що зберігаються у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Згадуємо неповторну зовнішність ювіляра; уточнюємо дати щодо фотопортретів, уміщених як у виданнях його творів, так і в давніших та сучасних дослідницьких працях, котрі, утім, лишаються недатованими чи датуються неправильно або ж орієнтовно [див.: 1; 2; 3; 4; 5].

Як відомо, 1876 року Драгоманов виїжджає з Росії на еміграцію, передбачаючи переслідування з боку царської влади й прагнучи мати ширше поле як для політичної діяльності, так і для викладацької праці. А в

